

ШЫН

№ 139
(18259)

2012 чылдың
ноябрь 29,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Шинтиел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Тываның Баштыңының ажыл-албаны

"АЛДЫН ДҮЛГҮҮРНҮҢ" АЖЫТТЫНГАНЫ

Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол уруглар садының ажыдышының чезинде.

Найысылал Кызылда Бай-Хаакская кудумчузунда бичи чаштарга "Алдын дүлгүүр" № 1 уруглар сады эжин ажыткан. Ук объектининг тудуу 2011 чылдың март айда эгелээн турган. Аңаа республиканың болгаш муниципалдыг бюджеттен 164 млн. рубль аңгылаан. Чаа уруглар сады 280 олуттук, 2 корпусун тургустунган болгаш 2 каът. Административтиг кол корпусунда чем, эмчи, хеп чуур болгаш ажылдакчыларның өрээлдери бар. Ийиги корпусунда 3 хардан 7 харга чедир назылыг уругларга 8 бөлүк болгаш логопед башкының, психологтун, чурук башкызының база методиктиг кабинеттери бар. Оон даштыкы каас-чараш хевири безин бичи уруглар албан чери деп бадыткап турар. Автономнуг школа назыны четпээн уруглар албан черинин эргелекчизи кылдыр Алесия Александровна Бажинаны томуйлаан.

2011 чылдың сентябрь айда Тыва Республиканың Чазаа "2012-2015 чылдарда Тыва Республикага школа назыны четпээн уруглар албан черлерининг четкизин хөгжүдери" деп республиканың тускай сорулгалыг программазын хүлээп алганын сагындыраалыңар. Кыска үе иштинде ук программа-биле уруглар садтарында 220 чаа олуттарны кириер аргалыг болган. База ол ышкаш федералдыг бюджеттен 858,1 муң рубль хемчээлдиг субсидияны эт-сеп, дериг-херексел садып алыры-биле алыр аргалыг болган.

Байырлалдың хүндүлүг аалчыларына Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, ТР-нин Дээди Хуралының (парламентизининг) даргазы Каң-оол Даваа, Кызыл хоорайның

(Уланчызы. 2-ги арында)

ЧАА УДУРТУКЧУЛАР ТОМУЙЛАТТЫНГАН

Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралына Шолбан Кара-оол сайыттар кабинетининг чаа кежигүннерин — чугула адырларның удуртукчуларын томуйлаан.

"Бо томуйлаашкыннар организастыг, сагылга-чурумнуг болгаш системалыг чорукту күштелдирер дээрзинге идегедим" — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. Тываның Чазааның Даргазының бирги ора-лакчызының хүлээлгезининг күүседикчинге 2007 чылдан 2011 чылга чедир ол албан-дужаалга чедишкенин ажылдап келген Шолбан-оол Иргит томуйлаткан.

рышкыны көскү болгаш чогумчалыг апарган» деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Хоойлу езугаар Тываның Чазааның Даргазының бирги ора-лакчызын, экономика болгаш саң-хөө сайыттарын парламент-биле дугурушкан соонда томуйлаар ужурулук. Ноябрь 29-та Шолбан-оол Иргиттин, Елена Каратаеваның, Орлан Достайның кандидатура-

Экономика сайыдының хүлээлгезин күүседир кылдыр Елена Каратаеваны томуйлаан. Ол база удуртулгада чаа кижизвес. 2008 чылдың апрельден эгелээш Тарифтер талазы-биле албанын удуртуп келген. Ол дээди экономиктиг эртемниг, удуртукчу ажылга дуржулгалыг кижиз. Ону билдиргич, эгелекчи саналдарлыг болгаш негелделиг удуртукчу деп, регионнун удуртукчузу үнелээн.

Республиканың кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайыдының ора-лакчызы — саң-хөө департаментизининг начальниги Орлан Достай саң-хөө сайыдының хүлээлгезин күүседип эгелээн. «Ук яамыга ийи чыл дургузунда ажылдап келгеш, Орлан Достай мурнуку удуртулганың дыка хөй алдагдалдарын эдип шыдаан, оон түннелинде медицинаның акшаланды-

ларын чөлшээрел алыры-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралынче (парламентизинче) кириер.

ТР-нин албан-езузуун сайызындан

АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ УЖУРАЖЫЛГАЛАРНЫҢ ТҮҢНЭЛДЕРИНДЕН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Москва хоорайга ажылчын аракчылаашкынының үезинде ТР-тин чамдык яамыларына ажылчын ужуражылгаларны тургустунган. Ол көдээ ажыл-агый министери Николай Федоров-биле агроулетпүр комплекзининг ажыралының дугайында чугаа-лаан. "Регионда көдээ ажыл-агый техниказы аргажок эргижиткенден көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринин аргалары кызыгаар-тынып турар. Бо айтырыгны чыгарылышы-биле чаарттынган" — деп, Шолбан Кара-оол кылдыр билдирген. Бичалза-даа ол ам-

даа эвээш" — деп, Шолбан Валерьевич чугаалаан.

2013 чылда федералдыг дөстөрдө көдээ ажыл-агый адырын чаартыр талазы-биле республикага 10 комбайны, 10 тракторну бээрин Шолбан Кара-оол дилээн. Ол ышкаш 2013-2014 чылдарда Россия-Моол күрүне кызыгаарының чанында турар Тыва Республиканың девискээрлеринге чогумчалыг санитарлыг байдалды хандыраары-биле карантин черлерин тургузарының дугайында база чугаалашкан.

"2013 чылга чедир көдээ черлерининг социал хөгжүлдө" феде-

ралдыг тускай сорулгалыг программа езугаар 2012 чылда Тываның бюджетинден 27 млн. рубльди, а федералдыг бюджеттен 42, 866 млн. рубльди аңгылап, көдээ черлерде амыдырап турар кижилерин, оон иштинде аныяк өг-бүлелерин болгаш специалистерин, чуртталга байдалдарын экижидип, бо талазы-биле ажылдарны ам-даа уламчылаар дугайында Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

Оон аңгыда Тываның Баштыңы республикада уксаалыг мал азырап турар көдээ ажыл-агый организацияларын болгаш арат ажыл-агыйларын 2013 чылда уксаалыг

мал-маган азыраар талазы-биле Россия Федерациязының субъектилеринге субсидиялар бээр даңзыже кириери чугула деп демдеглээн. Оларга "Сайырал" (сарлыктар), "Баян-Кол", "Арыг-Хем", "Ирбис" (аъттар), "Хайыракан" (тевелер), "Чалааты" (хойлар) дээр чижектиг организациялар хамааржыр.

Келир 2013 чылда Кызыл хоорайда аэропорттун ужуп үнер-хондурар шөлүнүн чаартылгазының төлөвилел-чарыгдал документациязын ажылдап эгелээр дугайында дугуржулга РФ-тин Транспорт яамызынга чедип алдынган. Абакан — Кызыл—Чадаана—Хандагайты — Моол-биле күрүне кызыгаары (Боршо) оруунга федералдыг деңнелди бээрининг дугайында катап база чугаалашкан.

РФ-тин субъектилерининг удуртукчулары биле РФ-тин ИХЯ-нын сайыды Владимир Колокольцевтин аразында ужуражылга үезинде ТР-нин Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың оруктарына стационарлыг орук постуларын катап тургузарының дугайында айтырыгны көдүргөн. Ол талазы-биле шыңгыы анализти чорудуп, чогуур хемчеглерни хүлээр дээрзин Владимир Колокольцев бүүрүткен. Оон аңгыда регион бюджетинден акшаландырышкыны киришти-рип тургаш, эрге-хоойлу органна-рының ажылдакчыларынга чурттаар оран-саванын тудуун 2013 чылда эгелээрин Шолбан Кара-оол саналдаан.

ТР-нин албан-езузуун сайызындан

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРОКУРОРУН ТОМУЙЛААН

Россия Федерациязынын Чиңгине прокурору Юрий Чайка юстициянын улуг чөвүлекчизи Александр Гриневту Тыва Республиканың прокурору албан-дужаалга томуйлаан.

Александр Евгеньевич Гринев 1967 чылда Орел хоорайга төрүтүнгөн. 1991 чылда Украинаның Ф.Э. Дзержинский аттыг юри-

диктиг академиязын дооскан. Ол-ла чылын прокуратура органна-рынга стажер болуп албан-хүлээлгезин эгелзэн. Аңгы-аңгы чылдарда Орел областың Железнодорожный районунун прокуратуразынын истекчизинге, улуг истекчизинге, Орел хоорайның Северный районунун прокурорунга, Рязань хоорайның Москва районунун прокурорунун оралакчызынга, Рязань областың прокуратуразынын назы четпээннер дугайында хоойлулар күүселдезинге хайгаарал талазы-биле улуг дузалакчызынга ажылдап келген.

Сөөлгү үеде А.Е. Гринев Рязань областың Рязань районунун прокурору албан-дужаалды ээлеп турган.

"Россия Федерациязынын прокуратуразынын хүндүлүг ажылдакчызы" хөрөк демдээ-биле, "Россиянын прокуратуразынын 290 чылы" медаль-биле шаңнаткан.

Чурукта: А.Е. Гринев.
В. ШАЙФУЛИННИҢ чуруу.

ТР-ниң прокуратуразынын парлалга албаны.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың прокурору албан-дужаалга томуйлаарына А.Е. Гриневтуң кандидатуразы-биле чөпшээржилгениң дугайында

"Россия Федерациязынын прокурорунун дугайында" Федералдыг хоойлунун 13 чүүлүнүн 1 пунктузунга болгаш Тыва Республиканың Конституциязынын 134 чүүлүнүн 2 чүүлүгүгө дүүштүр, Россия Федерациязынын Чиңгине прокурору Ю.Я. Чайканың кириген бижин болгаш Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оолдун Тыва Республиканың прокурору албан-дужаалга томуйлаарына Александр Евгеньевич Гриневтуң кандидатуразы-биле чөпшээржилгениң дугайында Чарлыын чугаалажып көргөш, Тыва Республиканың Дээди Хуралынын (парламентизинин) доктаадыры болза:

1. Александр Евгеньевич Гри-

невтуң кандидатуразын Тыва Республиканың прокурору албан-дужаалга томуйлаарына чөпшээр-режир.

2. Бо доктаалды Россия Федерациязынын Чиңгине прокурорунче болгаш Тыва Республиканың Баштыңы чорудар.

3. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

4. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралынын (парламентизинин) Даргазы К. ДАВАА.

Кызыл хоорай
2012 чылдың ноябрь 27
№1681 ДХ-1

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛГА

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол «ВКонтакте» деп социал четки дамчыштыр дилег кириген хамаатыларны хүлээп алган.

Республиканың удуртукчузунун Вконтакте www.vk.com/karaool деп социал четкизин дамчыштыр дыка хөй аныяк кижилер боттарының эң нарын айтырыгларга хамаарыштыр дилеглерин кириер аргалыг апарган. Оларның шуптузунга харыыны дарый бээр болдунмас, ынчалза-даа эң чугула дээн айтырыгларны кичээнге алганын Чазак Даргазы демдеглээн.

Ноябрь 26-да регионун удуртукчузу социал четки дамчыштыр дилег кириген дөрт хамаатыны хүлээп алган. Ол ышкаш 3 харлыг уруун уруглар садынга тургузарын дилээн аныяк ие Бэлла Түвөт-оол хүлээп алыышкыга база кирген. Оон дооскан эртеми Шолбан Кара-оолду сонураткан, аныяк ие Кемеровонун аш-чем үлетпүрүнүн технология институтун үс-саржаг үлетпүрүнүн инженер-технолог мергжилдиг дооскан. Ол дээрже республиканың бүдүрүлгелеринге эргежок чугула, аажок ховар мергежил-дир дээрзин Чазак Даргазы демдеглээш, күш-ажылга кирип алырынга дуза кадарын саналдаан. Аныяк кыс саналдан ойталаваан, чүге дээрже өөнүн ээзи-биле кады мурнунда-ла ажыл дилеп келгеннер, кайда-даа хос олут чок болганын чугаалаан. Амгы үеде уруунун адазы шеригде албан-хүлээлгезин эрттирип турар.

Ындыг мергежилдиг специалистерни ажылдаар олуттар-биле дораан хандыраар ужуруг дээрзин Шолбан Кара-оол бүүрүткен. Уруглар садынын дугайында айтырыгны кичээнге алган.

Октябрь 12-де Тываның Баштыңы 12 харлыг бичи уруг-биле ужурашканын сагындыраал. Аңаа караан эмнедиринге, инвалид документилер долдурары-биле комиссия эртеринге дуза херек болган, чүге дээрже оон карактары барык көрбөс апарган. Кадык камгалал

Андрей Салчак хүлээп алыышкында.

болгаш социал хөгжүлдө сайыды Анатолий Дамба-Хуурак оон төрелдери-биле ужурашкан болгаш Москва клиниказынче уругну чоруткан.

Октябрь эгезинде Кызылдың №12 школазынын өөреникчилеринин дилээн езугаар ол өөредилге албан черинге Шолбан Кара-оол чедип, дыка хөй класстарның мебелин чаартырынга дуза көргүскенин база сагындыраал.

Хүлээп алыышкыга 21 харлыг аныяк кыс кирген, ол аар аарыгның уржундан берге байдалга таарышкан. Оон-биле ужурашкан соонда республика Баштыңы кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайыды Анатолий Дамба-Хуурактан аңаа эргежок чугула дузаны чедирерин дилээн.

32 харлыг Андрей Салчак Шолбан Кара-оолдун кичээнге хаара туткан. Боду өскүс өскөн хирезинде 19,16, 8 харлыг чээнерин азырап алган, оларның албан-езузу-биле азыракчызы апарган. Чингелде алыр эргелиг хирезинде ол бажың айтырыын шийтпирлеп шыдавайн турарын чугаалаан. Мурнуку Чазак-

тын удуртулганың дилегин турган, түнел чок.

Шолбан Кара-оол бай болгаш документилерин кириерге өөренип көргөн. Аныяк биле ужуражыр деп шийтк чылдаганын аныяк оол кириерге болгаш чүткүлдү деп үнелээн. "Боду ийи уругу, үш өскүс чашты алыры дээрже езулуг эр кириерге чоруу-дур. Ада-иңер чок өнөрдөн ындыгларның байдалдарын билер болгаш чүткүл чоруунар көргүстүрер. Тыва года" чолаачы-монтер болуп ажылдап турар-дыр силер мактанчыг-дыр. Силерниң үбүлөөрнү деткир бис" - Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Кызыл хоорайга чурттап жанының айтырыын шийтк дыка нарын дээрзин ол аныяк жиге сагындырган. Бажыңны тургузуп турарлар мынча ынчангаш хуу бажыңны черге тудуп алыр арганы А.Салчакка саналдаан. Тываны хөй кожууннарында чаа туттунуп турар. Республиканы өөредилге болгаш эртем Каадыр-оол Бичелдей Кожуунун Сукпак суурга тудуп алырын сүмөлзэн. А.Салчак оон-биле чөпшээр Ону контролыга алырын Тыва Баштыңы өөредилге болгаш сайыдындан дилээн.

Аңаа ужуражыр арганы бээр дээш өөрүп четтиргенин Шолбан Кара-оолга хамааты Оюмаа ооловна Банчык илердеди. Социал четки ындыг улуг дузалыг болганын ол аңаа Оон тургускан айтыры чуртталга шөлүгө хамаары Ол республиканың №1 эмнелин урология салбырында дап турар. Ол айтырыгны гаргаш, контролыга алырын камгалал болгаш социал хөгжүмүзүгө дааскан.

ТР-ниң албан-езуу сайтызы

"АЛДЫН ДҮЛГҮҮРНҮҢ" АЖЫТТЫНГАНЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

мэри Владислав Ховалыг, ТР-ниң өөредилге сайыды Каадыр-оол Бичелдей олар болган. Ол ышкаш Кызыл хоорайның өөредилге талазы-биле департаментизинин төлээлери хөйү-биле келген. База улуг үүлени кылып дооскан тудугулар коллективи чоннун өөрүшкүзүн үлөшкөн. Чаа, чараш уруглар садынын ажыдыышкыны байырлыг байдалга, хөй санныг аалчылар болгаш албан черинин ээлчег аайы-биле барып эгелээр чаштарның киржилгези-биле эрткен.

Байырлалдың чаагай чаңчылы езугаар ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Валерьевич биле чаа өзүп олар салгалдың төлээлери байырлалдың кызыл кожаазын кезип, чараш "бажыңның" эжин ажыдып, аалчыларны чалаан. Уруглар садынын директору хүндүлүг аалчыларга чаа "аал-оранының" иштин көргүзүп, экскурсияны кылган.

Уруглар садынын корпустарын кеззэн соонда, делгем хөгжүм залына байырлыг ажыдыышкын уламчылаан. Аңаа "Водный мир" тудуг компаниязынын чиңгине директору М.А.Пережогин байыр

чедиргеш, уруглар садынын эргелекчизинге А.А. Бажиная "алдын дүлгүүрнү" дамчытты.

Чыылган чонга байыр чедирери-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол сөс ап, чүве чугаалаан. Ол: "Бо хүн биске шуптувуска дыка аас-кежиктиг болгаш өөрүнчүг хүндүр.

Тудугуларга оларның кызымаа дээш улуу-биле четтирдивис. Чыылган чонга бичи тайылбырдан кылыптайн. Сактыр боор силер, чон ортузунга чоруттунган референдумнун түнелинде, чагырганың структуразын чогумчалыг болдурары-биле шийтпир хүлээп алдыңган. Ынчан бис уруглар садтары тудар бис деп сөзүвүстү берген турган бис. Ынчангаш Тываның Чазак Дээди Хурал-биле кады "Чаңгыс демниг Россия" партиязынын деткимчези-биле ук айтырыг-биле идепкейлиг ажылдап турар бис. 2013 чылда Кызыл хоорайның "Спутник" болгаш "Южный" микрорайоннарда база бо ышкаш ийи уруглар садынын тудуу эгелээр. Суур черлерге база чоорту уруглар сады туттунуп эгелээр" дээш база катап байыр чедирген.

Чалаттырган бедик албан-ду-

жаалдыг аалчылар сөс ап, бичи чедиргеш, чаа оран-саванын элдерге белек-селзэн сунуп, ийи сөстөрнү чугаалаан. ТР-ниң Дээди Хуралынын (парламентизинин) даргазы Каң-оол Тимурович удуртулганы-биле депутаттар уруглар садынын коллектив байыр чедиргеш, чаа-чаа чөдүкчү чедирешкинерни күтүп Олар "хөгжүмнүг төптү" беле берген. ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызынын сайыды Каадыр-оол Алексеевич база чаагай эзешкинерни кылгаш, немей рилгени кылып алыры-биле 500 рубльди аңгылап бергенин даңаткан. Кызыл хоорайның мэри Владислав Товариштаевич байыр чедирешкинеринге каттышкан тудуг компаниязынын коллективинге четтиргенин илереткеш, Кызыл хоорайның мэринин хүндүлүг бижиктерин тыыскан.

Чараш, улуг, делгем уруглар садына аас-кежиктиг чаштар болгаш кижизидикчи башкыларга аажыл-чорудулгазы чаа оран-савага хайныгып-ла эгелээр болуу.

Валерия КОНА

Байырмалары САНДЫКТЫН тырттырган чуруктары.

№1 уруглар садынын эргелекчизи Алесия Бажина.

ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫНЫҢ МӨГЕЙИИ

Анчимаа-Токаның адын тывыскан байырлалдан репортаж

Бай-Тайга кожуунун Кызыл-Даг сумузу. Ноябрьның 23. Александр Салчак аттыг көдээ Культура бажыңынче чоокшулап халдып ораарывыска-ла, ооң даштында машина-техника-даа, улус-чон-даа эмгежок тур. Кызыл-Даг ортумак школазынга шылгараңгай күрүне ажилдакчызы, чаңгыс чер-чурттуу Хертек Амырбитовна Анчимаа-Токаның адын тыпсырынга тураскааткан байырлалче бүгү чон чыгып турары бо. Найысылал Кызылдан хүндүлүг аалчылар, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Маргарита Чүлдүм, Тыва Республиканың культура сайыдының ораакчызы Михаил Монгуш, Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазы Сергей Монгуш, кожуунун Төлээлекчилер хуралының даргазы Каң-оол Седип, коочун журналист, ТР-нің культуразының алдарлыг ажилдакчызы Таан-оол Хертек болгаш өскелерни-даа кызыл-дагжылар өөрүшкү-биле уткуп алдылар.

Анчимаа Хертек
(солагай талазында)
Москвага сургуул өөрү-биле.
Архивтен алган чурук.

Культура бажыңының фойе-де Х.А.Анчимаа-Токаның ажил-дыралынга тураскааткан стен-дер, фото-чуруктар делгелге-ден хөйүнү кичээнгеин хаара а бээр-дир. Ында Хертек Амырбитовнаның Москвага өөр-чораан, Тыва Арат Респуб-ликасының удуртулгазынга килдис-лекчилеп чораан, ТАР-ның Хуралының даргазы турган ериниң база өг-бүлөзи, ажи-биле тырттырган фото-чурук-ын көөрге, солунун: Анчимаа Тока дарга оолдары-биле; Моол Арат Республикада; 75 тында Хертек Амырбитовна-ри-биле хаактап чорууру... Сценада Тываның төлөпиги, шылгараңгай күрүне ажил-чызы, Тываның төгүзүнде бир аар херээжен удуртукчу Анчимаа-Токаның чуруун ада бедидир аскан. Улуг звес-анда юбиларның ажил-амы-алындан видеоматериалдарны, томонжатарны көргүзүп тур. Кежээниң башкарыкчылары — Кызыл-Даг сумузуңуң хүндүлүг-ттакчызы, ады-сураа алгаан Лидия Кочаа биле башкы-маа Бичелдей. Байырлыг ке-ни ажадары-биле Кызыл-Даг-у чагыргазының даргазы Петр-ыгларны сценаже чалапты.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурт-тарым база чалаткан аалчылар, Кызыл-Даг ортумак школазынга-ар-аттыг чаңгыс чер-чурттуу-шылгараңгай күрүне ажил-чызы Х.А.Анчимаа-Токаның тыпсырынга тураскааткан-ырлалда орук-суурну ырак-ейин чедип келгениңер дээш-рүп четтиргенивисти илередип-бис. Бай-Тайга кожуун чагыр-гынга, кожуунун Төлээлекчилер-алының мурнундан алдарлыг-тыс чер-чурттуу-вустуң адын-ылыл-Даг школазынга тыпсыр-тайында дилегни кириген бис. Тийиң дилээвисти деткээни-биле-А.Анчимаа-Токаның адын мөң-идеринге тураскааткан байыр-кежээни ажиттыгын деп чар-дым — деп бедик көдүрлүүш-биле арбын чонга чарлады.

Башкарыкчылар Лидия Монгуш-е Оюмаа Бичелдей Х.А.Ан-маа-Токаның допчу намдары-не таныштырды. Ол Улуг Ооруг-1912 чылда төрүттүнген. Ачазы-ыкк бажыңга чурттап чораан-ыр-Биде дээр аңчы кижини, авазы-Сөөк чурттуг, ооң адын Дол-дээр. Ол улуг өгбелеринге-раскаадып, хөөмейжи оолдар

«Улуг Көп-Сөөк чуртумайны» (сөзү Чүлдүм Каң-оолдуу, аялгасы Борис Чамбытты) деп ырыны бараалгатпышаан, хөөмей-сыгы-ды-биле аян туттулар.

Бай-Тайга кожуун чагыргазы-ның даргазы С.С.-Б.Монгуш:

— Бөгүн Бай-Тайга кожуунун төгүзүнде уттундурбас улуг бо-луушкун болуп турар-дыр. Ылаң-гыя Кызыл-Даг школазының өөр-никчилеринге, башкыларынга бөгүнгү байырлал төгүлүг болуп артары чугаажок. Бай-Тайганың алдарлыг уруу Хертек Амырбитов-наның адын школага мөңгедип арттырып турар-дыр. Ооң үлө-ринге аныяк-өскенни кижизидип, бо школадан соонда барып ал-дарлыг чаңгыс чер-чурттуу ышкаш политиктер үнөр боор дээрзинге бүзүрээр бис. Черле ынчаш Бай-Тайга кожуун онзагай аттыг, онза-гай чер-дир деп билип тур мен. Бо кожуунун девискээринге ховар салым-чаянныг, бедик эрге-ду-жаалдарга ажилдаар оолдар, кыстар чаяаттынар чер-дир. Шаан-да демократия сайыраваан, эр-херээжен кижилерниң эргелери деңнешпээн турда-ла, Бай-Тайга-ның 23-ле харлыг аныяк уруу чурттуң чүрээ Москва хоорайга дээди эртемни чедип алгаш келгеш, Тываның удуртулгазынга килдис эргелекчилеп ажилдап эгелээш, парламент даргазынга чедир деп-шээн-дир. Ол Тываның ховар оглу Тока дарга-биле өг-бүлө туткан. Талантылыг оолдарны чырык че-рге чаяап, өстүрүп кижизиткен. Бай-Тайганың Кара-Хөлге ат-сурагы өгбө Күжүгет Сергеевич Шойгу төрүттүнген. Ол Тывага, Россияга төлөпиги оолду С.К.Шойгуну чаяп берген. Бо чылдың ноябрьның 6-да тываларның экти улам бедип, Сергей Күжүгетовиче база катап чоргаарланыр аас-кежиктиг бол-дус. Ону Россияның Чепсектиг Күштериниң камгалал сайыдынга томуйлаан болгай. Ол дээш си-лерге, бай-тайгажыларга, байыр чедирип тур мен.

Х.А.Анчимаа-Токаның, шынап-ла, Тываның социал-экономикиг хөгжүлдөзүңгө кириген үлүг-хуузу улуг. Ооң ады-биле Тываның че-дишкенин дорт холбаалыг. Бо кайгамчык күрүне ажилдакчызы, ие кижиниң адын ховар суурнуң школазында тыпсып турары өөрүнчүг-дүр. Ховар суур дивес аргажок, чүге дизе Кызыл-Даг-да РФ-тиң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери, театр болгаш уран чүлдүң алдарлыг кижилериниң

саны 40 ажыг болгай. Өгбеле-ривиске чоргаарланып, амыдырал-чуртталгавысты улам сайырадып, корум-чурумуну бижыгалап, ки-жизидилгениң чаа арга-хевирлерин ажыглап, ажилывысты уштап-баш-таар ужурулг бис — дээш, Сергей Сайын-Белекович кожуун чагыр-газының болгаш Төлээлекчилер хуралының мурнундан Кызыл-Даг школазынга акшаны материалдыг дуза кылдыр берди. Оон аңгыда ол мындыг онза байырлалды органи-заастап эрттирип турар Х.А.Ан-чимаа-Токаның чоок төрөлдөргө өөрүп четтиришкенин чыылган чонун мурнундан илереткен.

ТР-нің Дээди Хуралының депу-тады М.М.Чүлдүм коллегаларының мурнундан изиг байыры чедир-бишаан, мындыг онзагай кижиниң адын эң-не эки школа эдилээр, ол улуг харысалга-дыр дээрзин онзалат демдеглээн.

— Тываның Биче Хуралының даргазы Х.А.Анчимаа-Тока турда, Тываның социал-экономикиг хөг-жүлдөзү-биле холбашкан үндөзүн хоойлуну ооң удуртулгазы-биле хүлээп алган болгай. Кызыл-Даг школазындан алдарлыг өгбөзүн дөзүн келир үениң парламенти-зиниң кежигүннери үнөр боор деп йөрээп каалыңар. ТР-нің ДХ-нің даргазы К.Т.Даваа-биле Кызыл-Даг сумузуңуң эң идепкейжи ажил-дакчыларын хүндүлүг бижиктер-биле шаңнаар деп сүмөлөштүвиз — дээш, бо байырлалды органи-заастаан башкы, Х.А.Анчимаа-Токаның кады төрээниң уруу, Улус өөредилгезиниң тергини, хоочун башкы Чечекмаа Херте-ковна Артаага, эмчи Лидия Мон-гушовна Кочаага хүндүлүг бижик-терни база Кызыл-Даг школазынга байырлыг бижикти тывысты.

Кызыл-Даг ортумак школазы-ның директору Начын Михайлович сөс алгаш, школаның төгүзү-биле допчу таныштырды. 1944 чылда Кызыл-Даг эге школазы тургустун-ган. Ооң баштайгы директору Тыва АССР-нің школаларының ал-дарлыг башкызы Хертек Даг-биевич Комбу, өөредилге эргелек-чизи, ТР-нің культуразының ал-дарлыг ажилдакчызы, хоочун жур-налист Таан-оол Попанашович Хертек, эге класс башкызы, Тыва АССР-нің школаларының алдар-лыг башкызы Дойтаң Анандыевна Хертек, орус дыл башкызы Евдо-кия Григорьевна Кулакова турган.

Амгы үеде баштайгы туттунган школа мастерская бооп, чаш ажы-төлге бараан болур салымын улам-

чылавышаан. Ону хоочуннар «Дөң-Терек школазы» деп хүндүткел-би-ле адаарлар. Ук школаның тудуун кылып, Көп-Сөөк сумузуңуң ажи-төлү эртем-билигиг болзун дээш Хертек Амырбитовна Анчимаа-Тока улуг үлүг-хуузу кириген. 50 чылдарда Кызыл-Даг сумузуңуң малчыннарының ажи-төлү эпиг байдалга өөрөзүн дээш школага 50 кижини чурттаар интернатты не-мей туткан, ук интернаттың тудуу бедик деңгелге болурун Хертек Амырбитовна боду кээп хынап, сү-мезин кадып, тудугжулар-биле чугаалажып, харылзажып тургаш, туттурган.

2001 чылдан 2010 чылга чедир школага «Өөредилге система-зынга национал культура» деп рес-публиканың шенелде шөлү ажил-даан. Ооң түңнелинде эксперимен-талдыг шөлдүң башкылары Көгел Мижитеевич Сааяның «Бляшка чу-рулга», Сергей Хомушкеевич Ко-чааның «Алгы-кеш», Владимир Шөмбүлович Салчактың «Чонар-даш», Раиса Копеековна Тас-оол-дун «Уран дааранылга» деп орту-мак класстарга программалары үндүртүнген болгаш электроннуг дискилери дыл эртемнериниң кан-дидады, Тываның күрүне универ-ситетиниң доцентизи Клара Бүр-бүлдеевна Доржуңуң удуртулгазы-биле кылдыганы.

Кызыл-Даг школазынга чүс-чүс доозукчулар эртем-билигини чедип алгаш, амыдыралдыг делгемне-ринче ужул кирген. Оларның ара-зында 11 доозукчу тергини дем-дектерлиг болуп, мөңгүн медаль-дар-биле дооскан. Эртем-билиг чедип алырынга улуг үлүг-хуузу кириген хоочун башкыларны кан-чап сагымас боор. Оларның ара-зында үр чылдарда директорлап ажилдаан башкы Кызыл-оол Хер-текович Адыгбай, Улус өөредил-гезиниң тергиннери Калдар-оол Комбуевич Хертек, Көкөн Салча-ковна Хертек, Болат Салчаковна Килик, Апак-кыс Лопсановна Адыгбай, Хураган-оол Балчий-оолович Түлүш, Марат-оол Чаш-паевич Ооржак, Өшкү-Саар Сал-чаковна Монгуш, Чечекмаа Хер-тековна Артаа, Тыва Республи-каның өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы Александра Сарыг-ларовна Сүрүн болгаш өскелерни адап болур.

Амгы үеде Кызыл-Даг ортумак школазы — бүгү делегейниң Ново-сибирск хоорайга болган «Си-бириниң өөредилгези» деп эртем делгелгезиниң алдын медалының эдилекчизи, 2010 чылда Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң 1 миллион акша түңнүг грантызының эдилек-чизи, 2011 чылда кожуунун «Тул-ган школа» деп шаңналының 2-ги чергезиниң эдилекчизи. Анчимаа-Токаның адын төлөпиги-биле бе-дик хүндүткелдиг эдилээрин

школаның директору байырлыг-биле даңгыраглады.

Улаштыр ТР-нің культуразы-ның алдарлыг ажилдакчызы Таан-оол Хертек, ТР-нің культура сайы-дының ораакчызы Михаил Мон-гуш, ТГШИ-нің эртем ажилдак-чызы Байыр-оол Монгуш, Нацио-нал музейниң ажилдакчызы Лидия Базыр олар Х.А.Анчимаа-Тока дугайында чылыг сактышкын-нарны кылды. Бай-Тайга кожуун-нун өөредилге эргелели, Хемчик, Шуй, Бай-Тал, Тээли школала-рының администрациялары болгаш кожуунун Хөй-ниити чөвүлелиниң төлээлери алдарлыг чаңгыс чер-чурттуунун адын тыпсып турар школаның коллективинге чедиш-киннерни күзөвишаан, материалдыг дуза кылдыр акшаларны берди.

Түңнел сөстү Х.А.Анчимаа-Токаның кады төрөзүн дүңмазы Сагдыңның уруу хоочун башкы Ч.Х.Артаа алды:

— Аас-кежиктиг хүн-дүр бо. Улуг өгбөвис, угбавыс, башкывыс Анчимаа-Токаның адын мөңгө-дип турар-дыр бис. Чон-биле ажил-дап билер, кайгамчык энергиязы-биле ол үежилерин магадаткан. Бойдуска дыка ынак. Төрөзүн черин алгап-мактап бергенде, чечен-мер-генин кижини кайгап каар. «Аныяам-да шүлүк-биле шүгүмчүлей аарак четпестерни сойгалап чораан мен» дээр кижини. Бодун шевер алдынар. Бажың ажилын шүптүзүн боду кылыр. Хураган кежи тонну боду даарап алыр. Өөнүң ишти Тока дарганың идегелдиг чөлөңгичи, сагыш човангыр ие чораан. Олар беш ажы-төлдү өстүрүп кижизит-кен: Валера, Анна, Владимир, Вик-тор, Валентин. Журналист уруу Аннаның («Известия» солунун ре-дакциязы) уруу Саяна Австра-лияда чурттап чоруур. Валентин — Минусинскиде уруунун чанында. Х.А.Анчимаа-Токаны сөөлгү оруунче үдежип кээп чорду. Аар ажыг-шүжүггө каш катап тава-рышпаан болза, ол чүс харны чай-лыг чурттаар турган.

Мындыг онзагай кижиниң адын эдилээр улуг харысалга, ынчан-гаш школа коллективи моон соң-гаар улам бедик чедишкенинже чүткүп, бурунгаар депшилгелиг школа болурун күзөдүм — деп, ол чугаазын доосту.

Х.А.Анчимаа-Токаның хан тө-рел дүңмазы Чечекмаа Хертеков-наны дыңнап ора, ол база шылга-раңгай күрүне ажилдакчызы угба-зы ышкаш, сөс-домаа чедингир, улуг-бичин кижилер-биле эп-чөп тып билер, чогаадыкчы, эгелекчи башкы-дыр деп эскерип ордум. Ат-сурагы өөнүң ишти Владимир Шөмбүлович Салчактың өөнүң ээзи, быжыг тылы, идегелдиг чө-лөңгичи ындыг болбайн канчаар. Бо башкының дугайында бижир болза, аңгы тускай төөгү болур. Ол мурнувуста деп билип аалыңар.

Байырлыг кежээни хөгжүм-шин театрының артистери, Бай-Тайганың культура килдизиниң уран чүүл ажилдакчылары, Кызыл-Даг школазының хореография башкызы Рада Владимировна Хертектиң өөреникчилери каастап, солун программалыг концертти бараалгатты. Шынап-ла, кайгамчык байырлалды чонга сөңнээн юбиларның чоок кижилеринге мөгейбес аргажок. Ол дээрже Анчимаа-Токаның кады төрөзүн хеймер дүңмазы Чолдайганың ажи-төлү, ылаңгыя кенээттери Анна Тоюновна, Александра Ичиновна Адыглар база үстүндө ады кирген Чечекмаа Хертековна биле Владимир Шөмбүлович олар-дыр. Хертек Амырбитовна чаңгыс чер-чурттугларын, төрөлдөрүн, чоок кижилерин, чонун Үстүү Орандан көрүп, өөрүп, чоргаарланып орган боор ийин.

Светлана БАЛЧЫР.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Хореография уран чүүл адырының культура болгаш уран чүүл өөредилге албан черлеринде өөренип турар салым-чаяанныг уругларга Тыва Республиканың Чазаның стипендияларын тургузарының дугайында

2012 чылдың май 11

№ 230 Кызыл хоорай

Хореография уран чүүл адырының культура болгаш уран чүүл өөредилге албан черлеринде өөренип турар салым-чаяанныг уругларны немелде материалдыг хандырылга болгаш күрүне деткимчезин боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Хореография уран чүүл адырының культура болгаш уран чүүл өөредилге албан черлеринде өөренип турар салым-чаяанныг уругларга 8000 руб хемчээлдиг Тыва Республиканың Чазаның чеди стипендиязын тургузар. Тыва Республиканың Чазаның стипендиязы 2012 чылдың январь 1-ден эгелеп, ай санында календарылыг чылдың дургузунда төлөттүп турар.

2. Коштунганын бадылаар:

хореография уран чүүл адырының культура болгаш уран чүүл өөредилге албан черлеринде өөренип турар салым-чаяанныг уругларга стипендияларын тургузар дуга-

йында дүрүмү;

Тыва Республиканың Чазаның стипендиаттарын тодарадыр талазы-биле конкурс комиссиязының составын.

3. Бо доктаалдың 1 пунктузунга дүүштүр тургускан стипендиялар төлөвиринин хандырылганын саң-хөөзү Тыва Республиканың чогуур саң-хөө чылының республика бюджетинде Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызынга көрдүнгөн бюджет акшаландырышкынының иштинден боттандырытынар.

4. 2012 чылда Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызы Тыва Республиканың Чазаның стипендияларын төлээр-биле акшаландырышкыны-биле хандыраар.

5. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы **М.КОЗЛОВ.**

Тыва Республиканың Чазаның 2012 чылдың май 11-де № 230 доктаалы-биле бадылаан

Хореография уран чүүл адырының культура болгаш уран чүүл өөредилге албан черлеринде өөренип турар салым-чаяанныг уругларга стипендияларын тургузар дугайында ДҮРҮМ

1. Тыва Республиканың Чазаның стипендияларын хореография уран чүүл адырының культура болгаш уран чүүл өөредилге албан черлеринде өөредилгениң кирип алгаш өөренир хевиринде өөренип турар салым-чаяанныг уругларга тургузар (моон соңгаар — стипендиялар).

2. Тыва Республиканың Чазаның стипендияларын кордакчылар кылдыр хореография уран чүүл адырының культура болгаш уран чүүл өөредилге албан черлеринде өөренип турар сценага тааржыры, чиик адаа, базымы, ээлгири, шураары, хөгжүм аялгаларын дыңнап билири дээн ышкаш мага-боду онзагай шынарлары-биле ылгалып турар салым-чаяанныг уруглар боол болур.

3. Тыва Республиканың Чазаның стипендияларын кордакчыларының составын хореография уран чүүл адырының культура болгаш уран чүүл өөредилге албан черлеринде өөренип турар салым-чаяанныг уругларның санындан тургузар. Тыва Республиканың Культура яамызы чылдың-на ажык конкурсту массалыг информация чепсектери таварыштыр чарлап турар.

4. Тыва Республиканың Чазаның стипендияларын кордакчыларның документи-тилерин сайгарып көөрдө, билдиришкинге үндезилеп чорудар.

5. Конкурс киржил болбас кижилер:

— өөредилге албан черлеринде өөредилгезин доозупкан доозукчулар;

— хореография уран чүүл адырының культура болгаш уран чүүл өөредилге албан черлеринде өөредилге программазы езугаар ийи чылдан эвээш үеде өөренип турар салым-чаяанныг уруглар.

6. Тыва Республиканың Чазаның стипендиязын алыры-биле конкурска киржирде, кордакчы Тыва Республиканың Культура яамызынче дараазында документи-ти-ни кирир:

— стипендиялар алырынче конкурска киржири-биле хууда билдиришкин;

— кордакчының чогаадыкчы күш-шыдалын көргүзүп турар өөредилге албан черлеринин удуртукчуларындан азы факультеттеринин деканнарындан барымдаа таныштырылга;

— паспорттун баштайгы ийи арыннарының азы төрүттүнгенин дугайында херечилелин хоолгазы, банк агар санының реквизииттери болгаш үндүрүг төлөкчизинин хууда дугаары.

7. Тыва Республиканың Культура яамызы документи-ти-ни чылдың-на июнь 1-ден эгелеп, сентябрь 30-ге чедир хүлээп ап турар.

Дужаарының айтыттыг хуусаазы соонда кирген кордакчыларның документи-ти-рин хүлээп албас.

8. Тыва Республиканың Чазаның стипендияларын чүгле чаңгыс өөредилге албан черинге өөренип турган өөредилгезинин үезинде төлээр. Стипендияның төлөвири кордакчының өөредилге албан черинден үндүрүпкенде, өске өөредилге албан черинче көшкенде азы шилчидип алганда, оон иштинде солушканда, соксаар.

9. Тыва Республиканың Чазаның стипендияларын алыры-биле кордакчыларның документи-ти-рин конкурс комиссиязы-биле Тыва Республиканың Чазаның стипендиаттарын тодарадыры-биле сайгарып көөр. Конкурс комиссиязының составынче профилдиг яамыларның болгаш ведомстволарның, Тыва Республиканың Культура яамызының сүмелээни Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгарның культура органның база республиканың культура албан черлеринин төлээлери кирер.

10. Конкурс комиссиязының ажыл-чорудулгазы конкурс комиссиязының даргазының удуртуклу-гузы-биле боттандырытынар. Конкурс комиссиязының даргазы хуралдың хүн айтырыын, болур черин болгаш үезин тодарадыр, хуралды эрттирер, хуралдың протоколунга адын салыр.

11. Конкурс комиссиязының секретары конкурс комиссиязының ажыл-чорудулгазын организа-таарын хандыраар.

12. Стипендиялар алырынче конкурс шилилгезин чорудары-биле конкурс комиссиязының секретары кирген материалдарның бүрүткелин болгаш хүлээп алырын чорудар. Документи-ти-рин негелделерге дүгжүп турарын хынаан соонда оларны конкурс комиссиязынче сайгарып көөрү-биле кирир.

13. Конкурс комиссиязы кордакчыларның кирген материалдарын эксперт үнелелинге болгаш сайгарылгазынга үндезилээш, хөйүнү саны-биле конкурстун тиелекчилерин шилир. Конкурс комиссиязының шийтири апелляцияга онаашпас.

Конкурс шилилгезинин демдектеринге:

— хореография уран чүүл адырының культура болгаш уран чүүл өөредилге албан черинде өөредилгезинин шынары;

— салым-чаяанныг уругларның өөренип турар өөредилге албан черинден Тыва Республиканың Чазаның стипендиязын тургузар дугайында айыттыг чурум езугаар бүзүр-еткен дилегин бары;

— хореография уран чүүл адырында че-дишкени, фестивалдар, көрүлделер

болгаш ши-лер тургузуунга киржилге-зи.

14. Конкурс комиссиязының шийтиринге хуралга киришкен конкурс комиссиязының шупту кежигүннери, секретарь болгаш даргазы ат салып, протоколду долдурар.

15. Комиссия хуралына айтырылгар шийтирилээринге кворум комиссияның кежигүнненин ниити санының үштүң ийи кезээн тургузар. Шийтир, бир эвес ол дээш комиссияның кежигүнненин санындан хөй кези бадылаан болза, ол хүлээп алдыг деп санаттынар.

16. Стипендиаттарны тургускан дуга-йында конкурс комиссиязының шийтирин Тыва Республиканың Чазаның айтышкыны-биле бадылаар.

17. Тыва Республиканың Чазаның сти-пендиязын алыры-биле конкурстун инфор-

мастыг, организас-методиктиг уу-Тыва Республиканың Культура боттандыраар.

18. Тыва Республиканың Ча-стипендияларын конкурстун тиелекчи-банк агар санынче Тыва Респу-б-лике болгаш эртем яамызын-лы езугаар ай санында календарылыг дургузунда шилчиттинер, чок болза езугаар төлээлери-ни-банк агар саны-удур Тыва Республиканың өөредилге эртем яамызы-биле материалдыг хар-дугайында керээ чарганда.

19. Кордакчыларның шийлиг чурумун хайгаараары-биле хыналда-Республиканың Культура яамызы-дыраар.

Тыва Республиканың Чазаның 2012 чылдың май 11-де № 230 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Чазаның стипендиаттарын тодарадыр талазы-биле конкурс комиссиязының СОСТАВЫ

В.О. Донгак — Тыва Республиканың культу-ра сайыды, даргазы;

М.М. Байынды — Тыва Республиканың культу-ра сайыдының оралакчызы, дарга-зының оралакчызы;

А.Д.Б. Баяндай — Тыва Республиканың Культура яамызының эрге-хоойлу ажылда-рының, бюджет планнаашкынының болгаш күрүне садыг-лажышкынының, күрүне албанының килдизинин начальниги, секретарь;

И.О. Ондар — "Кызылдың А.Ч.Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжизи" КБНА ОПӨ-нүн (ГБОУ СПО) социал-культура ажыл-чорудулгазының предмет-циклдиг комиссия салбырының болгаш улусчу уран чурулга эртемнеринин эргелекчизи;

А.С. Ооржак — Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының "Өө-редилге" мурнады хөгжүдөр национал тө-ле-

вилелин боттандыраар, кадрлар бе-болгаш эртем эргелелинин начальни-

Ч.К. Сувакпит — "Саян" күрүне болгаш танцы ансамблин баледини-тизи, "Тываның күрүне филармония-зын" "Саян" ансамблин уруглар зының өөредилге дузалаар башкы;

Л.А. Суктерек — Кызыл хоорай "Совет Эвилелин Маадыры Н.Н.Ма-аттыг № 15 лицейи" МАНА-ның (МА-реография башкызы;

В.Б. Томур — "Саян" күрүне-ни-гы гаш танцы ансамблин баледини-тизи, "Тываның күрүне филармониязы" К "Саян" ансамблин уруглар студи-өөредилге дузалаар башкы;

А.А. Хомушку — "Кызылдың А.Ч.Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжизи" ОПӨ-нүн (ГБОУ СПО) хореографи-мини башкызы.

Тыва Республиканың күрүнениң республика ужур-дузалыг бойд-казакни-теринин дугайында дүрүмгө өскерилгелер кири-ринин дугайында

2012 чылдың июль 5 № 377 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаа-дыры болза:

1. 2008 чылдың май 31-де Тыва Респу-бликаның Чазаның № 336 доктаалы-биле бадылааны Тыва Республиканың күрүнениң республика ужур-дузалыг бойдус заказни-теринин дугайында дүрүмгө дараазында өскерилгелерни кирир:

1) Тыва Республиканың күрүнениң рес-публика ужур-дузалыг "Аягыты", "Балга-зын", "Дерзиг", "Дүрген", "Каэк", "Ондум", "Сүт-Хөл", "Тапсы", "Уш-Белдир", "Хүт", "Чаа-Хөл", "Чагытай", "Шаң", "Шеми", "Ээр-бек" бойдус заказни-теринин дугайында дүрүмнүн VI кезээнде:

а) 4 пунктда:

"б" иштиги пункту дараазында эдилге-биле бижири:

"б) албан-дужаал шынзылганы болгаш хыналда эрттиренин дугайында күрүнениң хайгаарал органын удуртукчузунун (удуртукчунун оралакчызын) дужаалының (айтышкынының) хоолгазын көргүскенде онза камгалалдың бойдус девискээринде, юридиктиг черлерин, хуу сайгарлыкчылар-ның болгаш хамаатыларның ажыл-агый бол-гаш өске-даа ажыл-чорудулганы боттан-

дырарынга ажылгап турары бажын оран-саваларже, тудугларже болгаш өске-даа объектилерже шаптарааз-кирер болгаш хыналда чорудар, ол шенелдезин, экспертизанын, исте-болгаш контроль талазы-биле өс-хемчеглерни боттандыраар;"

"в", "г", "ж", "з" иштиги пунктта:

кааптар;

"е" иштиги пунктда "иштиги хер

прокуратура органны" деп сөстө-рини үүлгедишкенин байдалдарын ез-кеземче херээн оттурарының дуга-айтырылгарны шийтирилээр төлээп орган" деп сөстөр-биле солур;

б) 5,6,7 пункттарны ап кааптар;

2) дүрүмнүн сөзүглелинде "Тыва

публиканың онза камгалалдыг бойдус вискээрлеринин дирекциязы" республи-күрүне албан чери" деп сөстө-рини Тыва публиканың онза камгалалдыг бойдус кээрлеринин дирекциязы" республи-казна албан чери" деп сөстөр-биле сол

2. Бо доктаалды "Тувинская пра-ва" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Да-р-газының бирги оралакчызы **М.КОЗЛОВ.**

ДЫҢНАДЫГ

Улуг-Хем кожуунун девискээр соңгулда комиссиязын четчелеп эгелээнин дуга-йында Тыва Республиканың Соңгулда комис-сиязы дыңнадып, Россия Федерациязының Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (парламентизинге), Улуг-Хем кожуунун Төлээлекчилер хуралында депутат мандатарын хуваарынга киржир, кандидаттарның даңзын депштен политиктиг партияларга Улуг-Хем кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының составын (бадылаар эргелиг тос кежигүн) томуйла-рының дугайында саналдарны дорт, соң-

гукчуларның чурттап-ажылдап, өөренип черлеринин аайы-биле хүлээп ал эгелээни дугайында дыңнадып тур.

Улуг-Хем кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының составынга саналдарны дыңнадыгны парлаан хүнден 30 (үч) нуктун дургузунда дараазында адрес кирип болур: 667000, Тыва Республи-Кызыл хоорай, Чудум кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы 210, тел. (39422) 2-10-09.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

КУЗЕЛ-ЧҮТКҮЛДҮГ БОЛЗА...

Көдээ черде чурттап чоруур аныяк кижиге ажил тып алыры аажок берге. Чеже-даа тускай эртеми бар болза, ооң аайы-биле ажил тывары барык болдунмас. Мурнунда хоозураан турган ажил-агыйлар бут кырынга бичелеп туруп эгелезе-даа, оларга хөй ажилчыннарның херээ чок болур. Ынчалза-даа шору шимченгир, эрестери рыноктуң эки талаларын эскерип, күрүнөден деткимчени алгаш, ажилдап чоруптарлар.

2012 чылдың 9 айларында Өвүр кожуунун Чурттапчы чонну ажил-агый хаара тудар төвүнге ниитизи-биле 480 кижиге арга-сүмө айтырып, ажил тып алыры-биле келген. Оларның 219-зу — херээжен чон, 269-дан 29 харга чедир аныяктар 238 кижиге. Өөредилге черлерин чаа дооскан 22 кижиге стажировка ээлип ажилдап турар. 40 кижиге 14-18 хар үезинде назы четпээннер. Өвүр үениң дургузунда ажил-агый тыпайн чоруур, бүрүткелди катап-катап эрткеш, пособие ап турар 74 кижиге бар. Оларның аразында ин-валидтер — 5 кижиге, өскүстер — 4, асталгазын казыттырып чораан-нар — 4, шеригден халашканнар — 1 кижиге. Ажилдап тургаш, кызыл-агый таварышкан — 2 кижиге, аныяк назыны чоокшулаан улус — 1, назы четпээн уругларлыг 32 өгүлү, а хөй ажил-агый өг-бүлелеринин саны 11 болуп турар. 2012 чылдың 9 айларында 175 кижини үр када ажилдарже (часкы, күскү чагайжыдылга ажилдары, хову кылдары, хөй кыргылдазы, сиген-ириил белеткели, сакман ажил-ары, көвүруг септелгези) хаара туккан. Хөй-ниити ажилдарынче ниитизи-биле 208, 2 муң рубльди алырдаан. Ниитизи-биле 40 назы четпээннерни түр үениң ажилдан-чыне хаара тударынга 47,6 муң рубльди үндүргөн. Оларны өөре-лиден дашкаар үеде мал ажил-агыйынга, часкы, күскү тарылга

ажылдарынга, мал чуулдазынга, сиген белеткелинге, эм оъттар, кат-чимис чыылдазынга кириштирген. Ол ышкаш назы четпээннер ор-тузунга шериг патриотчу ажил-дарны чоруткан. Май 9 байыр-лалын таварыштыр Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринин тураскаалдарын өөреникчилеринин дузазы-биле шиник кирип, аштап-арыглап, тылдың кижилеринге тураскааткан митингини эртирип турар.

Ажил-агый чогуңдан амыды-ралдың берге байдалынга тавар-ышкан социал дуза хереглетиини турар 65 хамаатыны түр ажилдарга тургузуп, ниитизи-биле 773,5 муң рубльди үндүргөн. Олар шупту суурларның чагайжыдылга ажил-дарынга, көдээ ажил-агыйның кышка белеткелинге, кажаалар септелгезинге, сиген-ширбиил кезилдезинге, сакман ажилдары-нга киржип, малчыннарга дуза-лажып турган. Ортумак тускай, дээди өөредилге черлерин доос-кан 20 аныяк кижиге дооскан эр-темин быжыктылары-биле кожуун чагыргазынга, Хандагайты, Солчур, Саглы, Дус-Даг, Чаа-Суур, Сарыг-Хөл чагыргаларынга, социал хөгжүлдө төвүнге, кожуунун ветеринария килдизинге, МУБ Чалаатыга көдээ ажил-агыйның ветеринария адырынга ажилдап, тарылга чорудуп, янзы-бүрү доку-ментилер долдурарынга бухгал-

Айдыс Доңгак — Хандагайты суурда сауна ээзи.

терге дузалажып турган. Ажил чок 30 хамаатыны тускай мергежил-дерге өөреткен болгаш 14 өөре-дилге черлери-биле керээни чар-ган. Дараазында Чадаананың «Буяныг» автошколазынга 5 кижини, ТКУ-нун программа төпте-ринге 5 кижини, Туваавототранска 8 кижини, бухгалтерге 2 кижини, көдээ ажил-агый техникумунун ветеринар салбырынга 2 кижини, машинист-экскаваторга 1 кижини, Тываның даг ажил-агый технику-мунга 3 кижини, Кызылдың транс-порт техникумунга 4 кижини курстарга өөреткен. Бо талазы-биле 422,8 муң рубльди үндүргөн.

Кожуунга хостуг ажилчын олуттар ярмарказын кожуун, суму чагыргалары көдээ ажил-агыйның ажилдакчылары-биле органи-застан. Аңаа ниитизи-биле 62 кижиге, оларның аразында 17 ажил берикчизи киришкен. Көдээ амы-дыралды сайзырадыры-биле хоо-райдан ажилдап чедип келген специалистерге чаңгыс удаа бээр пособие акшаны тывыскан. Өвүр кожуунда «2012 чылда Күш-ажыл рыногунга дүшкүүрлүг байдалды чавырылдылары» республиканың тускай сорулгалыг программасы боттанып ажилдап турар. Ук про-грамманың дузазы-биле ажил чок турган хамаатылар боттарының хуу ажил-агыйын эгелеп, немелде ажилчын олуттарны тургузуп турары өөрүнчүг. Кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төвү тус чер органнының күүсекчи эрге-чагыргазы, көдээ чурттапчылыг черлер болгаш кожуун чагыргазы-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар. Кожуун чагыргазының дең-нелинге субсидия акша алырынче кордап турар ажил чок хамаа-тыларның бизнес-планын шилиир тускай комиссияны тургускан. Ук комиссияның кежигүннеринге көдээ чурттапчылыг черлерин баштыңнары, кожуун чагырга-зының экономика талазы-биле орадакчызы, кожуунун саң-хөө килдизинин эргелекчизи, пенсия фондузунун даргазы, үндүрүг инспекциязының кол инспектору хамааржып турар. Ниитизи-биле 16 төлөвилелге чөпшээрелди берген. Төлөвилелдерде айтыкан эгелеп ап болурунун магадылалы бар ажил-агыйның аңгы-аңгы хевирлери бар. Оларга бода, шээр малды, хаван-нарны өстүрүп сайзырадыры, автомашиналарның септелгези, техниктиг хыналдазын чорудары, чоннуң дыштанып алырынга эпиг улуг сауналарны организаастары, ол ышкаш мебель кылып үндүрери, тыва аптара дээн ышкаш өг херек-селдерин кылыры хамааржыр. Ол ышкаш немелде сайгарлыкчы ажилчын олуттарны тургузарының

талазы-биле төлөвилелдерни база кириген. Боттарының ажил-агыйын ажилдап, чедиинкиниг ажилдап чоруурларның бирээзинге Каң Донгак болгаш дунмазы Каң-Демир Донгак-биле бустаныр өрээлдиг эштир улуг ванналыг онза саунаны Хандагайты суурда ажи-дып алган. К.Донгак — дээди эртемниг күш-культура башкызы,

гайтыда сотолуг телефон харыл-заазын тудуп турар. «Кошкарлыг» КБК-ның удуртукчузу Буян Сам-буу шээр, бода малды, чылгыны өстүрүп, уксаажыдып, немей 4 ажилчын олутту тургускан.

3 харга чедир уруглар азырап олурар 2 иени ажилын уламчы-лаары-биле 1С бухгалтер катего-риязынга өөреткен. Ажил чок

Машина-техника септекчизи — Омак Ооржак.

Марат Тумат болгаш хлеб быжырыкчызы.

Аяс Тумат шлакоблок кылыр цехте ажил чеги.

Айдыс Куулар — мал ажил-агыйында.

Дус-Дагда хаван өстүрүкчүзүнде.

ажыл-агыйга кызымаккай, бүрүн-гаар чүткүлдүг кижиге. Кудажы, Айдыс Куулар алышкылар хөй чылдарда хаван өстүрүп чоруур, чоокта чаа база порода эккелгеш, уксаажыдып алган. Омак Ооржак оглу-биле машина-техника септээр черни ажыдып, хөй чылдарда стажыг чолаачы чоннуң чагыын хандырып эгелей берген. Мамый-оол Бүдегечи өг-бүлөзи-биле чазаныр черни ажыдып алгаш, орус, тыва чоннуң бажың херек-селдерин чагыг езугаар кылып турар. «Алдын холдуг», шевер бо өг-бүлени Өвүрде билбес кижиге ховар. Марат, Аяс алышкылар хлеб быжырап пекарняны ажыдып алган. Сайын-Кыс Тюлюш Ханда-

инвалид хамаатыларга база хөй уругларлыг ада-иелерге өг-бүлө болгаш уруглар төвүнде повар кылдыр, «Чечек», «Дамырак» уруглар садтарынга хөй ажил-төлдүг өг-бүлелеринин 2 кежигүнүн таңныл ажилынга хаара туткан.

Моон-даа соңгаар ук про-грамманың шугуму-биле күзел-чүткүлдүг кижилер боттарының ажил-агыйын ажыдып, бурунгаар улам кызып ажилдаар дээрзинге бүзүрел улуг.

Владимир САТ,
Өвүр кожуунун Чурттапчы
чонну ажилга хаара тудар
төвүнүн директору.

БОЙДУСТАН САЛЫМ-ЧАЯАН

Хоочун-биле интервью

"Шынның" редакциязынга чоокта чаа ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, республиканың аңныр-тывыш ажил-агыйынга ажилдап чораан хоочун Донгак Дембилдеевич Арагачы аалдап келди. Ол акыйны база ооң чогаалдарын билир, солун-сеткүүлге материалдарын номчаан болгаш чайгаар чугаалажып ора, ооң бо айның төнчүзүндө 80 хар юбилейин демдеглээр деп турарын дыңнааш, бүзүрөвейн бардым. "Хөйүнү көрүп көгээрерген, кашты көрүп кажаарарган" дээр кижилерниң бирээзи-даа бол, аңаа ук харны бээр-даа хире эвес, чик, сергек болду.

— Арагачы Дембилдеевич, каяа төрүттүңүз, чырык черге бодараан силер?

— Мени Чөөн-Хемчик кожуунун Баян-Тала сумузунун Хая-Бажы деп озалааш черде донгактарның эргеленип ханмас, изиг өттүгү, чүм сизиниң чуртунга 1932 чылдың күстүң ортаа айының төнчүзүндө төрүттүнген дээр. Чадаана хемниң шапкын саары кайы ырактан кутулуп чыткан ышкы сагындырар, а бүгү бойдус алдын сарала хевин кедипкен, шала уян, кудараанзыг, чаап келген харның, баштайгы сооктуң тыныжындан бурунгу Кызыл-Тайга болгаш өске-даа тайга-таңдыларның эдектеринде чагган харлар көстүп чыдар үедө чырык черге бодараан кижини мен дээр. Ол үе дээрже иштик черлер алдын-сарыг өң-биле шыптыг болгаш харның баштайгы чаапкан девискээринге адааннажып, сөөлгү чылыг хуннери улам-на өңгүр болуп, чараштанып, кетинип турганзыг алаар үе-ле болгай.

— Ада-иңер, кады төрөөннөрүңер-биле таныштырып көрүңер.

— Хая-Бажыга аныяк өг-бүлө Дембилдей, Белекей Донгактарның дун огу болуп төрүттүнген мен. Мээң кижини болуп хевирлеттинеримге чараш бойдус чурумалы, шапкын саарыглыг Чадаана, шагның дөрт эргилдезинде одар-белчири солуп, көжүп чораан малчын ада-иениң ажил-амыдыралы, чазаг, чайлаг, күзөг, кыштаглары салдар чедирген бооп магад.

"Кижини болуру — чажындан, айт болуру — кулундан" деп тыва улус чугаалажып чораан. Донгактарның үш ажы-төлүн кожа-хелбээ аалдарның чону мактаар, чүге дизе куш даң бажындан кежээге дээр мен ийи дунмамны эвилелдепкеш, кажаа-хораа аштап, хой-өшкү кадарар, инектерниң бызааларын тыртар, саар, кылбазывыс-ла чок, мындыг турган бис.

Бир кыс дунмам Тас Дембилдеевна кожуун төвүндө ырак эвесте Чадаананың үлетпүр комбинатының салбыры турган Кириш-Сарай деп адаттына берген хөй эвес чурттап турган. Ол туурбу кылыр чекке үр үениң иштинде төлөтпиг ажилдап, мурнакчыларның одуруунга кирип, шаңдадып чорааш, пенсияге үнгөн. Ол хөй уруларын кижизидип өстүргөн, күш-ажылдың хоочуну медальдың эдилекчизи чораан.

Хеймер дунмам Хувар Дембилдеевна Донгак Красноярскиниң хөгжүм училищезиниң хылдыг хөгжүм талазы-биле домбра класын дооскаш, Чадаананың уран чүүл школазынга үр чылдарда үр-түннелдиг ажилдааш, пенсияге үнгөн. Ол — база "Күш-ажылдың хоочуну" медальдың эдилекчизи.

20 вектин 60-70 чылдарда, Хуварның ажилдап чораан үезинде, инструменталдыг музыка, хор талазы-биле фестивалдарга бирги черин чөөн-хемчикчилер үргүлчү чаалап ал турган болгай. Партия райкомунун бирги секретары Шулуу Давааевич Кууларның башкарылгасы-биле ол көрүлделер бедик шынарлыг эртип турган. Шулуу

Давааевич боду база аажок ырлар кижини болгаш, хорга солистеп турганын чон ам-даа сактыр.

— Кайы школаны доозуп, оон каяа эртем чедип алган силер, Арагачы Дембилдеевич?

— Чөөн-Хемчик кожуунун Баян-Тала школазының бирги класынга өөренип киргеш, 1946 чылда эге школаны дооскаш, улаштыр Чадаананың ортумак школазын 1953-1954 өөредилге чылында дооскан мен.

Ыраккы Чөөн чүкте Приморье крайга шериг албанын эрттиргеш, чанып келгеш, Сүт-Хөл районунун суд черинге секретарьлап ажилдааш, оон Кызылдың кооперация школазынга белеткелчилер салбырынга ажилдап кирип алган мен.

Оон тускай эртемниң аныяк эр чүү боор, Бай-Тайга кожуунун хереглекчилер нийтилелиниң белеткел конторазынга инструкторлап ажилдай берген мен. 1959 чылда, чурттуң удуртулгазынга Никита Сергеевич Хрущев ажилдап турган үедө, мени билиг бедидери-биле Кострома хоорайже өөредип чоруткан. Сөөлүндө Иркутскиниң өлүк-кеш техникумун бот-өөредилге-биле дооскан мен.

1981-1983 чылдарда СЭКП Тыва обкомунун марксизм-ленинизм университетиниң идеология кадрларының факультетиниң журналистика салбырын кызыл диплом-биле дооскан мен.

— Силерниң ажилдап чораан үеңерде аңныр-тывыш ажылы дыка сайзыраңгай турган болгай. Ол дуржулгандардан чүңү бистиң номчукчуларывыска ажыдып берип болур силер, Арагачы Дембилдеевич?

— Бай-Тайганың хереглекчилер нийтилелинге аңныр хайгааракчызы, даамалы болуп ажилдап турумда, Чөөн-Хемчиктиң хереглекчилер нийтилелиниң конторазыныче шилчидипкен. Оон соонда 1966-1969 чылдарда Өвүр кожуунун хереглекчилер конторазының директорунга ажилдаан мен.

Сөөлүндө Чөөн-Хемчик районун хереглекчилер конторазынга катап ажилдап турумда, мени Сүт-Хөл районга аңныр-тывыш ажил-агыйы тургустунганы-биле аңаа өлүк-кеш складын эргелекчизи кылдыр томуйлаан. 1970 чылда ук албан черин Чадаанага көжүрүптерге, 25 чыл дургузунда аңаа ажилдаан мен. Ол-ла ажилдап келгенимниң түннелинде мени 1966 чылда "Совет хереглекчилер кооперациязының тергини" деп хөрек демдээ-биле шаңнаан.

1995 чылдан бээр Россияның күрүне камгаладылгасының Чадаанада салбырының агентизинге ажилдавышаан, хөй-ниити ажилдарынга идепкейли-биле кирип келген мен, ынчангаш хөй-хөй хүндүл бижиктер, өртөктик белектер-биле шаңнаткылаан мен. 2004 чылда "Күш-ажылдың хоочуну" деп хүндүлүг атты меңээ тывыскаан.

— Ажилдап келген чылдарыңарда уттундурбас болушкундан сактып көрүңер, Арагачы Дембилдеевич.

— Бир чылын профессор эртемденниң башкарылгасы-биле Улан-Удэге болуп эрткен семинарга Би-Хемниң Туран хоорайда сыын

фермазының ажилдакчызы Соколова-биле кады өөренип, мыйыс хайындырарының технологиязын ханы шигээдип алган мен.

Бир аңныр сезонунда чазын мыйыс өл турда, азы май 25-тен июль 25-ке чедир эжеш 50 мыйысты хайындырып кургаткаш, Хабаровскиде чиг эт алыр заводче чорудуп турган бис. Оон мыйыс ханындан эки шынарлыг эмнерни кылып турган. Чүглө Чөөн-Хемчиктиң хереглекчилер нийтилелиниң белеткел конторазы эвес, Туранның сыын фермазы база ынаар белен эки шынарлыг чиг этти чорудуп турган болгай. Оон аңгыда бистиң нийтилеливис катчимис, мөөгү, тооруктан өске элп-чукту хөйү-биле хүлээп ал турган.

— А ол элп-чуктан чүңү кылып турганың?

— Омскиге дуужар турган бис. Самолет бүдүрүлгезинге, номдөптер парлаарынга хереглен турган.

— СЭКП-ниң кежигүнү болуп келген чылдарыңарда коммунисттик партияга база элээн-не бараан бооп келген боор силер аа?

— Чөөн-Хемчик кожуунда күрүнениң "Хемчик" аңныр ажил-агыйыниң партия эге организациязын секретарьлап удурткаш, 12 чыл болдум. Ол-ла удуртуп келген ажилымны чазак, партияның удуртулгазы бедии-биле үнелээч. 2003 чылдың март 20-де Россия Федерациязының Коммунисттик партиязы "Партияның хоочуну" деп хөрек демдээ-биле шаңнаан. РФ-тиң коммунисттик партиязының 2007 чылда Октябрының Социалисттик революциязының 90 чыл ою, И.В. Сталинниң 130 харлаанынга болгаш Салчак Токаның 110 харлаанынга тураскааткан медальдар-биле шаңнаткан мен.

— Өг-бүлөңер, уругларыңар-биле таныштырып көрүңер, Арагачы Дембилдеевич.

— 1959 чылда салым-чолумну Нина Григорьевна Шилги-биле каттыштырып, өг-бүлө туткаш, чеди уруглуг болган бис. Оларның ийизи чажында-ла чок болганы-биле беш кижини өстүрүп-кижизидип, эртем-билиг чедирип каан бис. Өөм ишти Нина Григорьевна Чөөн-Хемчик кожуунун эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырынга 12 чыл эмчи сестразы болуп ажилдааш, пенсияге үнгөн. Оон сөөлгү чылдарынга чедир Чадаананың пассажирлер АТБ-зиниң контролер хынакчызынга ажилдап чораан.

Өг-бүлөвистиң дун огу Андрей 1960 чылда төрүттүнгөн. Кызылдың СПТУ-зун дооскаш, сантехниктеп, Тожуга алдын уургайыга ажилдап тургаш, чырык өртөмчөйдөн чарлып чоруткан.

Седен-Дамба Арагачыевич — Чадаананың 6 дугаар ортумак профессионал-техниктиг училищезиниң ажилдакчызы. Алефтина Арагачыевна — Шагаан-Арыгының уран чүүл школазында башкы, а хеймеривис Аңчы Шагаан-Арыгының 8 дугаар профессионал-техниктиг училищезиниң каңакчы салбырын дооскаш, Чеди-Хаан бүдүрүлгезиниң пилорамазында ажилдап турар. Уругларымың уруглары уйнуктарым база эмгежөк.

— Кижиниң ады ооң амыдыралыңа дыка чугула рольду ойнаар дээр болгай. Силерниң адыңарны ынчалдыр адап каанында бир-ле чылдагаан азы төөгү бар боор аа? Кандыг ада-не уругларыңа ындыг хевирлиг атты адаар боор. Силер кажан араганы бир дугаар амзаан силер?

— "Араганың үстүңгө чам үнер" деп өгбелериниң чугаазы бар. Аныяктар, школачылар ам бо шаг-да ол хүндүлүг чемни эрттир ижи

алган чорууру коргунчуг-дур. Чогум араганы 36 хар ажы чурттай бергеш, баштай амзаан мен. Чогум ооң-биле черле халбактанчып чорбаан мен. Ам-даа ону ишпес мен. Чаш ажы-төлгө чүглө экини күзээр мен, оон оваарнып чорааны-ла дээр.

Арагачы дээрге ада-өгбөмнүң адаан ады-дыр. Мээң төрүттүңүп турган хүнүмде кожа аалдар улузу хөөрежи, хөглөп турган дээр. Мени ынчалдыр адааны улуг улустуң чаптап, чассыткан хөөнү-ле тургандыр, ийин. Чырык черге мээң төрүттүңүмнүң буруузу ында чок. Кижиниң ады дээрге ат-тыр. Кижини деп чаяалгазынга төлөтпиг боору чырык черде кижилерниң хажыдып болбас хоойлузу-дур.

— Хууда дузалал ажил-агый кылырыңа, кат-чимис, ногаа дузаар ажилга кандыг силер, Арагачы Дембилдеевич, белеткелчи кижиге бо ажилдар белен боор аа?

— Нина Григорьевна-биле кады чурттап келгеш, доктаамал ногаа, картофель, кат-чимис тарып, инек, дагаа, өдүрөктерни өстүрүп турдуус. Беш боданы оорлаттывыс. Истелгениң түннели чок болган. Ам коданда бир бызаалыг инек, ийи дагаа бар. Уругларымың сүт, чуурга-биле хандыраарыңа черле шымбай-дыр.

— Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү болгай силер. Бижээн чогаалдарыңар колдуунда экология темазыңа тураскааттыңарны Силерниң кылып келген ижиңер-биле холбаалыг боор аа?

— Иие. Тайга-таңдыга аңнап, оран-чуртумну эргип келген болгаш, ындыг ийик мен бе, агаарның кандыг болурун, аң-меңниң аажы-чаңын, ис-дажындан көргөш, энде-вес кижини мен. Ол-ла бүгүнүң ачызында амыдыралчы дуржулгамдан алдыгган аңчы кижиниң чугаалары деп болур чогаалдар бижип чоруур мен. Тайга-таңдыга чоруурга, бойдуста кижини магададып, кайга-дыптар чүве хөй. Ол-ла бүгү мээң чогаалдарымның үндезини болуп чоруур.

Тываның ном үндүрер черинге "Дузакта адыг", "Акалбан" деп чогаалдарым чыындылары үнгөн. Амгы үедө үшкү номну чырыкче белеткеп тур мен.

— Силер журналистикага база элээн үр бараан бооп келген болгай силер. Мен силерниң журналисттик демир-үжүүңерден үнгөн ажилдарыңарны база сактыр-дыр мен. Силерниң чымыштыг ижиңерниң ол талазын база сонугадып көрүңер, Арагачы Дембилдеевич?

— Мен 1984 чылдан бээр ынчангы "Ленинчи орук", амгы "Чаа орук" солунувустун доктаамал бижикчизи болуп, бойдустуң каас-чаражын чуруп көргүскөн очерк, чечен чугааларны болгаш шулуктерни доктаамал бижип келген мен. Ынчангы солунга харысалгалыг секретарь Василий Кечилович Очур-оол, дуржулгалыг журналист Монгуш Дойтаевич Серен, чогаалчы Монгуш Борбак-оолович Көжелдей болгаш өскелер-даа мээң чырыкче үнгөн ажилдарымга үнелелди берип турган.

— Силерниң бистиң солунувуска аалдап кээп, солун интервьюну бергениңер дээш улуу-биле четтирдивис, Арагачы Дембилдеевич. Ам-даа омак-сергек, кадык-чаагай болуруңарны күзеп, ажы-төлүңер өөрүшкү-маңнайлыг болзун деп йөрээп туру бис. Силерниң демир-үжүүңер ам-даа чидиг, ылгыр болзун, чаа-чаа чогаалдар, солун-сеткүүлге амгы амыдыралдың чидиг айтырыгларын көдүргөн ажилдарыңарны манап артывыс.

Светлана БАЛЧЫР чугаалашкан.

Конференция соонда...
Чоокта чаа башкылар билин бед институтка релика чергелиг ла назыны чегуругларның кашылы" деп тема тем-практиктик конференция болу кен.

Республиканың школа четпээн уруглар албан чер башкылары кончуг идепкей хуу киришкен деп болур, лар боттарының ажылы сонугалдыын, харыса хемчегге хөйү-биле келге дыткаан.

Кадыкшыл, кадык ам кайы-даа үеде кол болга айтирыг кылдыр санатты руур. Келир үениң салгалы шыырак өстүрери, кижиз школа назыны четпээн албан черлериниң кижиз башкыларның кол сорулга ференцияга дыка хөй чугу гаш солун темаларлыг и дерни кылган. Оларның ар чиге, тодаргай болгаш ч сорулгалыг илеткелге д садым.

Биче буурай тыва ч терниң национал хүреж чашкы үезинден эгелеп кижизидип турар Ак-Дову райның "Теремок" уругла ның башкызының дыңнады сонугал-биле дыңнады база Мөңгүн-Тайга кожуун харлыг оолдарның аразыг маргылдаазын эрттирип тур Ынчангаш 2009 чылдан "Бичии Начын" деп мөөрей тирип, шүүлген бичии м ривисти республика чергели делегейниң уруглар камгала хүнү, июнь 1-де болуп турар маргылдаазыңа кириш турар бис. Уруглар садында бөлүү болуп турар. Ынчанг оорар хүрешке сонугал оолдарның саны хөй болган чүглө маңаа кызыгаарлан "Теремок" уруглар садынын кызы Раиса Очуровна Хер кыйгырыын бис, Мөңгүн кожуунун төлээлери, шүүт гыс үн-биле деткип, арга-дур высты солчуп, республика чер хүрешти эрттирерин детки бис.

Конференция соонда өск жууннарның уруглар садтар кижизидикчи башкылары сонугал-биле айтиртынып, бодалдарывыс чаңгыс аай дээ билдивис. Ынчангаш моон соңгаар бо хевирлиг хемчег удаа-дараа болуп турар дээр идегеп, хөй чаа-чаа чүлдө билип алганымга өөрүп, эр практиктик конференцияны низастап эрттирген башкы хемчегниң киржикчилерини нундан четтиргенивисти илест

Аржаана БАЯН-САГАН "Хүнчүгөш" уруглар сады кижизидикчи башкызы Мугур-Аксы суур.

ЫРАККЫ КАРА-ХӨЛ БАЙЫРЛААН

Бай-Тайга кожуунун ыраккы Кара-Хөл сумузуна курунениң болгаш партияның шылгараңгай ажилдакчызы чаңгыс чер-чурттуувус Күжүгет Серзеевич Шойгунун огул Россияның Маадыры Сергей Күжүгетович Шойгунун Россия Федерациязының камгалал сайыды болуп томуйлатканына тураскааткан шериг-патриотчу езулал-кежээзин сумунун ара-албаты чону ноябрь 14-те байырлап эрттирген.

Күжүгет Хензиг-оол аттыг Культура бажынының фойе-нде Сергей Шойгунун өг-бү-зенин, ук-ызыгуурунун дуга-анда тайылбырлап турар улуг шеригини кылгаш, Шойгу адаш-тарның сөөлгү чылдарда үндүр-гөн номнарын делгээн. Ада-чурт-чу Улуг дайынына киришкен эки аралдарны, афган, чечен дайы-ны киржикчилеринге алдар берген мөгейи хана солун-дары болгаш өске-даа көргүзү-п материалдарын делгээн. Шериг-ге бо хуннерде албан-хүлээлгезин эртирип турар чер-черлерде, эр-бүрү кезектерде оолдарның доозазын алган эрге-дужаал-дарын, чедишкннерин аныяк сал-гы шериг-патриотчу кижизидил-кылдыр чырыдып көргүскени улун.

Сценада «Шериг — бистиң чүкүжүвүс, камгалакчыбыс» деп таттыр бижээн. Башкарыкчылар Культура бажынының директо-Айлаң Чадамбаевна Монгуш, ан чүүл удуртукчузу (кежээнин арийин тургузуп бижээн) Рок-сия Сереновна Донгак олар ке-зин байырлыг ажыдышкынын ндыг сөстөр-биле эгелээн: Экивөөр, эргим чонум! Эки медээ, өөрүшкүнү

Марш-биле «ураалаар» дээш, Байырлаар дээш

— деп чарлаптарга, Кара-Хөл сумузуун ортумак школазының үстүкү класстарының сургуулдары шериг хептер кедип алган сценаже марштап үнүп келирге, езулал-кежээ эгелээн.

Сумувусту үндезилеп

тургузуп каан, Чуртажывыс, партияның

хоочуну, Серзеевич Күжүгеттин

төрзөн огул Сергей-Маадыр сайыт болган

— деп шүлүктээрге, аныяк-өскөн үш катап «ураалап», өөрүшкүнүн, чоргааралдың ыры-шүлүү кутту-луп-ла эгелээн.

Кара-Хөл участок эмнелгези-нин коллективи (эргелекчизи — До-лаана Танововна Хертек) ак халат-тарын кедип алган, эмнелгенин хо-очун ажылдакчызы Кара-кыс Лен-чаевнага баштаткан, шарлар, че-чектерге бүргеткен сценаже үнүп келген:

Кара-Хөлүм! Буян-кежиң

улуг-дур сен,

Кайгамчыктыг кижилерни

чаяга сен!

Өөжүңгө төрүттүнген

тыва киж

Өртемчейге дендин
оолду өстүрген-дир!
Россияның шылгараңгай
шериглеринин
Алдар-адын, күчү-күжүн
делегейге
Улуг чурттуң

идегели, Маадыры
Ам-даа улам сайзырадыр,
бүзүрээр бис!

— деп шүлүктөп, ураалап тур-ганнар.

Күжүгет Серзеевич Шойгунун 90 харлаанына уткуштур 7-8 класстар аразына чогаадыг мөө-рейге 1 дугаар черни алган Оля Дооранын «Чаңгыс чер-чурттуум дугайында сөс» деп чогаадынын үзүндүзүн башкызы Татьяна Каранчаановна Хертек номчаан.

Суму чагыргазының даргазы Долбан-кыс Танововна Хертек сөс алгаш, Кара-Хөл генералдар чурту деп чоргаарал-биле онзалап дем-деглээн. Сергей Күжүгетович Шойгу Россия Федерациязының камгалал сайыды болуп томуйлат-канына сумунун чону өөрүп, чоргаарланып турарына болгаш шеригде бо хуннерде албан-хү-лээлгезин эртирип турар оол-дарның доозазын алган эрге-ду-жаалдарын, спортчу, шериг че-дишкннерин залда орган чонга таныштырган.

Ол кежээге Кара-Хөл ортумак школазының (директору — Андриян Дүмөн-оолович Иргит) өөреникчилери идепкейлиг ки-ришкен.

Лариса ХУНАН.

Тээли суур.

Спорт • Спорт • Спорт

«ТАЙГА» СТАНЦИЯЗЫНДА...

Эрткен дыштаныр хун-нерде «Тайга» станциязына Тыва КУ-нун күш-культура болгаш спорт факультетинин база башкы колледжизинин 1-2-ги курузунун студентиле-ринин аразына 3 км бичии хемчээлдиг хыналда хаак маргылдаазын эрттирген.

Бо маргылдаанын кол сорул-газы — декабрь 1-де хаак спор-тунун ажыдышкынын эгелээринге хаак оруун 3-5 км хемчээлдерге изеп белеткээри. Ук ажылды ТР-нин Аныяктарның болгаш спорт херектеринин талазы-биле яамы-зы, Кызыл хоорайның мэриязы, республиканын хаак спортунун эвилели организастан. «Тайга» станциязына оон-даа өске белет-кел ажылдары чоруттунган — чонну хаак-биле хандыраар черни

септеп белеткээн, ол хуннерде чененир черлерни тускайлаан, машина тургузар черлерни аңгы-лаан. Ынчангаш декабрь 1-де хаак ажыдышкынынче, калбаа-биле чуңгулаашкынче күзелдиг, сонуур-галдыг чонну «Тайга» станциязы манап турар. Ажыдышкын хунун-де 5-10 км хемчээлдерге шыырак эр-херээжен спортчулар аразына маргылдааны чорудар. База 3 км хемчээлге хаак маргылдаазын ка-дык амыдырал дээш чон аразына организастан эрттирер.

ТЫВА ХҮРЕШ

Чаңчыл болган кышкы хуреш маргылдаазын ноябрь 24-те Чеди-Хөл кожуун 20 чылдаан байырлалына уткуштур «Сүбедей» спорт комплекзинге бедик дең-нелге эрттирген. Маргылдаага нийтизи-биле шупту 66 мөге хурешкен. Оларның аразында 3 Арзылаң мөге — Маадыр Монгуш, Сайын-Белек Түлүш, Эрес Кара-Сал база 8 Начын мөге киришкен.

32 мөге артканда, Арзылаң мөге Маадыр Монгушту Өвүрнүн аныяк мөгези Айдың Тун октаан. 8 мөге артканда, Арзылаң мөгелер

Сайын-Белек Түлүш биле Эрес Кара-Сал база Начын мөгелер Ай-Демир Монгуш, Айдың Очурчап боттарының онагларын октаан. Дөрт шилиндек мөгенин аразына хуреш чиди-биле болган. Түнне-линде бирги чер дээш Сайын-Белек Түлүш биле Эрес Кара-Сал аай-дедир хончулажып, кайызы-даа шыырак болган. Түннелинде Эрес Кара-Сал тиилээн. Бо мар-гылдаага Чеди-Хөл кожуунун чагырга чери өскелерге үлегер кылдыр солун танцы-самныг, ыры-шоорлуг концертти көрүкчүлөргө бараалгаткан.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

Бир чагаага хамаарыштыр

«Уругларга сургаалдар эвес, а үлегер херек»

Кижизидилге айтырыын шыңгы кичээнге элза эки эвес бе?

«Бистиң ажы-төлүвүс — бистиң кыраан назыныбыс. Шын кижизидилге — бистиң аас-кежиктиг кырып назылаарыбыс, багай кижизидилге — бистиң кударалыбыс, бистиң караабыс чажы, өске улустун мурнунга, чуртувустун мурнунга бистиң бурувус». А.С.Макаренко.

Бо материалды бижириңче «Шын» солунун 2012 чылдың ноябрь 13-те үнген 132 дугаар үндүрүлгезинде хоочун башкы Алдын-кыс Сарыгларның «Сагыш аарынчыг-даа, чованчыг-даа...» деп чагаазы албадады. Хоочун башкының дүвүрөп турары-даа чөп. Чүге дизе, шыны-биле чугаа-лаар болза, кижизидилге айтыры кончуг нарын байдалда димизме, мээң-биле улус чөлшээрер боор деп идегээр-дир мен. Амгы нийтилелдин кижизидилгезинин деңнелин амыдыралдың хүн бүрүдө чуртталгазындан эскерип, көрүп болур.

Аныяк-өскөннүн кижизидил-гези школа, садиктен эгелээр деп чамдык улустун чугаалаары база шын эвес. Чаш уруг чырык чер кы-рынга төрүттүнгөш, ол дораан уруглар садынче барып эгелевес болгай. А ынчал кээрге, кижизидилге өг-бүледен эгелээр ужуруг. Бурунгуларыныстың чиге чугаа-лаан үлегер домаанда ышкаш, «Аът болуру — кулундан, киж

тура-ла, кижизидери чугула. Чаш-ла киж дээш болур-чогуур чүүл-дерни чөпшээрээн ажы чок. Ол оон кижизидилгезинге багай сал-дарлыг болуру магатчок.

Амыдыралдан эскерип чо-руурга, өзүп олар аныяк салгалга улуг улус багай үлегерни көргүзүп чоруур боор-дур. Көрүнер даан, кудумчуларда бок октаар тускай «урналар» базым санай-дыр, ол хиреде-ле богувусту олче эвес, а турган-на черинге октапкаш баары, черле ындыг ужуруг чүве ышкаш, анаа чаңчыл-биле дөмей. Автобус доктаамнарына киж турар-даа аргажок, долгандыр бок, буруу-датпайн көрүнер, чараа-дүкпү аразында турар бис. А ол «чараш» эвес чүүлдерни кылып турар улуг-бичии кижини «хай-хой» дээр киж-и-даа турбас. Чүгле ховар-ла киж-и ол «багай» кижиге сагындырыг кылырга, хейде-ле ол боду буруу-луг болуп, безин сөглөдип алыр. Колдуунда улгады берген назылыг улус сагындырыг бээр боорун эскерер чордум. Ындыг болбас-тың аргазы чок, чүге дизе олар шыңгы кижизидилгелиг, корум-чурумну кончуг сагыр турган.

Амгы үениң амыдыралындан эскерген каш чижектен кириейн. База-ла автобус доктаамы. Улуг-бичии киж саны хөй. Сандайга бич-ии оолдуг улгады берген херээ-

жен киж, кырган-авазы хевирлиг, олур. Бичии оолчугагы, 4-5 хар хире, конфетазын чигеш, саазынын черже октапты. Кырган-авазы ону көргөш, хаайына-даа хакпайн, автобус кээр угже көрүп олур. Чанынга турган хамааты херээжен киж: «Ой, какой некрасивый мальчик, нельзя так делать, это плохо» — деп чугаалаарга, кырган-ава олче кылчаш кылдыр көре каапкаш: «Сээң херээң эвес-тир» — деп орустап, арта-ла хөрөктени аарак, харылай каапты. Оон ол хамааты херээжен киж: «Оглу-нарга кандыг үлегер көргүзүп ту-рарыңар ол? — деп чугаалааш, — Мээң ажы-төлүм кажанда-даа ынчанмас» — дээш, автобусче кире берди. Оон ол кырган-ава чүү деп-даа хыйланды. Бо чижектен көөрге безин, кайы хире чараш эвес чүүл-дур. Ол оон орунга огулун: «Ынчал болбас, богун бок октаар черже октаар» — деп сургаар байтыгай, огулунга бар шаа-биле болчурга, ол бичии оолчугаш шак ол байдалды канчаар шингээдип алыр деп бодаар силер. А мээң кайгаан чүүлүм — ол кырган-аваның кет-тингени-даа аянын, ажылдакчы дээрзи билдингир. Чованчыг-даа чорду. Өске чижек. Чонун дыш-таныр Национал парк иштинде. Сандайларда «бичии хөглүг» аныяк оолдар, уруглар олуруп ал-ган, а олурар-олураарда, сандай кы-рынче үне бергеш, оон оорга-зында куштар-биле дөмей олуруп алгылаан, тоорук казып-казып, черже дүкпүрбүшаан, пивозун база ижип олурлар. Дыштаныр хүн

болгаш, эрткен-дүшкен улус база хөй. Чаш ажы-төлүн эдертип алган ада-иелер-даа, школачылар-даа, улуг-даа назылыг кижилер анаа дыштанып, агаарлап алыр дээш келгенер хөй. Киж анаа-ла сандайга олуруп алгаш, бойдушту дыннап-даа олуруксаар болгай. Ындыг эвес, сандайларны шупту-зун аныяктар эжелеп алган, арага-лап, таакпылап, алгы-кышкы олу-рар боор. А оларның чанындан эрткен-дүшкен бичии ажы-төл ол бүгүнү көрүп турар. Оларның угаан-медерелинге кандыг үлегер боорул? Багай үлегер көргүзүп турар аныяктарже кым-даа сөс чугаалап диттикпес, көрбээчченеп эртип турар болгай бис.

Кажан чурумга өөренир улус боор бис. Байырлалдар соонда хоорайдан алыр чер чок болур. Арат шөлү безин бок-биле шыпты-на бээр. А ол улуг, чараш баннер-чарлалдарны чүү улустун ажы-төлү ынчал үрегдеп каар чоор? Киж кайгап ханмас. Чонга солун концерт, шиилерни болгаш хемчеглерни чарлаан чараш, улуг чарлал астына бээри билек-ле, ону ол дораан оя-чире кезип каапкан болур. Хоорайның арыг-сили — бистиң кижизидилгевис-тир.

Материалымны сураглыг педа-гог болгаш чогаалчының мерген угаанныг чугаазы-биле эгелээш, төнчүзүн база-ла билдингир француз чогаалчының чугаазы-биле доозайн.

«Уругларга сургаалдар эвес, а үлегер херек». Жозеф Жубер. Валерия КОНГАР.

АНЫЯК-ӨСКЕНГЕ
ҮЛЕГЕР

Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринин камга-лал сайыдына бистиң алдар-лыг чаңгыс чер-чурттуувус, куруне ажылдакчызы, журна-лист Күжүгет Серзеевич Шойгунун огул Сергей Күжү-гетович Шойгуну томуйлаан дугайында медээни улуг өөрүшкү-биле хүлээп ап, бодум хуумда, магадап-даа ханмас-тыр мен.

Тыва кижинин төлү ындыг улуг е-дужаалга чедип, депшип илдал чоруурга, канчал чор-ланмас боор. Эртем-билинин ч мөзү-шынарының-даа талазы-е кайгамчык оолду чаңгыс чер-ттуувус өстүрүп кижизиткен-э. Сергей Күжүгетовичинин өзүн чери Тыва Республиканың ттакчылары ону ам бүгү тала-биле деткир ужуруг бис. Ше-хүлээлгезин эртирип турар, ам чоруур оолдарынысты ып-сургап, Тываның огул Шойгу ышкаш төлөптиг болур улуг дээрзин чагылыңар. А ынчал тыва киж бүрүзү Шойгетович ышкаш ажыл-дыралга төлөптин көргүзүп, аныяк-өскөнгө эки үлегер турун кызыдар ужуруг. Чер-ттувустун хоорай, суур, сумула-да башкылар, хөй-ниити ажил-чылары, харысалгалыг удур-чулар — улуг назылыг кижилер алаашкынга, оор чорукка демиселди күштелдирип, эки анын улусчу дружиналарын алдадып, үлегерлиг суур, суму ш бүгү күжүн берип ажылдаа-күзөңгир-дир.

Алдарлыг чаңгыс чер-чурт-вусту деткилинер, оон үлегер-лэңге ажы-төлүвүстү кижизиди-лер.

Дадар ОНДАР.

Чөөн-Хемчик кожуун.
Хайракан сумузу.

КӨДЭЭ ИШЧИЛЕРНИН БАЙЫРЛАЛЫ

Бор
Сыз-Аксы сир.
